

Олимжон ҚАЮМОВ

ФРАНЦИЯНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ ИНСТИТУТИ
НАВОИЙ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

Ўзбек шомон фольклорининг жанрлар таркиби

Тошкент-2006

Олимжон Қаюмов. Ўзбек шомон маросимлари фольклорининг асосий жанрлар таркиби. Навоий.2006.

Мазкур рисолада шомон маросимларининг асосий жанрлар таркиби, шомон фольклори жанрларининг табиати, ўзига хос хусусиятлари борасида илмий назарий қарашлар ўз ифодасини топган. Рисола фольклоршунослар, этнографлар, аспирантлар ва магистрлар ҳамда маросим фольклори билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: Маматқул ЖЎРАЕВ

Филология фанлари доктори, профессор

Такризчилар: Баҳодир САРИМСОҚОВ

Филология фанлари доктори, профессор

Мунаввар ФАРМОНОВА

Филология фанлари номзоди, доцент

Рисола Навоий давлат педагогика институти илмий кенгаши томонидан муҳокама қилиниб, нашрга тавсия этилган.

СЎЗ БОШИ

Ўзбек халқи қадим замонлардан буён шомонийлик эътиқоди билан шуғулланиб келади. Халқ орасида шомонлар қушнот, порхон, бахши, фолбин, илгир, илгак каби номлар билан юритилади. Ўзбек халқининг яқин ўтмишида, яъни собиқ иттифок тасарруфида пайтларида дин билан машғул бўлиш қатъий таъқиқланган эди. Мамлакатимизнинг сиёсий мустақилликни қўлга киритиши бекистон халқининг дунёга юз тутишига сабаб бўлди. Мамлакатимизда диний эътиқод ва виждон эркинлиги қонун билан муҳофаза қилинадиган бўлди. Илгарилари яширинча шомонлик касби билан машғул бўлган кишилар эндиликда эркин фаолият олиб боришларига имкон яратилди. Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида истиқомат қилаётган шомонларнинг магик айтимлари ўзбек фольклорининг ноёб дурдоналари шодасини ташкил этади. Мазкур оғзаки ёдгорликларнинг XX аср бошларида ёзиб олинган вариантлари ва ҳозирда жонли ижрода яшаб келаётган жанрларини илмий тадқиқ этиш бугуннинг муҳим масалаларидан саналади.

Мустақил Ўзбекистоннинг маънавий борлиғи бутун жаҳон зиёлилари диққат эътиборини тормақда. Жумладан, бизнинг эътиқодий қарашларимиз ва магик айтимларимиз тадқиқоти натижалари билан Француз ҳамкасбларимиз жиддий қизиқишмоқдалар. Мазкур тадқиқот ҳам бевосита Франциянинг Марказий Осиёни тадқиқ этиш институти – I.F.I.A.K. гранти доирасида бажарилди.

Муаллиф ўзбек шомон фольклорининг асосий жанрлар таркиби борасидаги тадқиқотимизни қўллаб-қувватлаган Франциялик олим Рему Дор жанобларига миннатдорчилик билдиради.

ЎЗБЕК ШОМОН ФОЛЬКЛОРИНИНГ ЖАНРЛАР ТАРКИБИ

Маълумки, Марказий Осиёда яшаган туркий қавмлар қадим замонларданок руҳларнинг мавжудлигига ишонганлар. Туркий қавмларнинг руҳлар мададига таянишлари ва руҳларнинг оламни бошқариб туришлари борасидаги эътиқодий қарашлари шомонлик эътиқодига итоат қилганликларидан дарак беради. Манбалардан аниқланишича, туркий қавмлар орасида шомонлик касбини қўлга киритган, ўз қавми орасида буюк шомон сифатида танилган кишилар дастлаб эркак кишилар бўлишган¹. Шомонлик касбини эркак жинсига мансуб кишилар томонидан қўлга киритилиши Сибирда истиқомат қилувчи туркийлар орасида қайд этилган. Ўзбекистонда яшовчи туркий қавмлар орасида шомонлик касбини асосан аёллар эгаллаши кузатилмоқда. Фақат профессор М.Жўраевнинг шахсий архивида сақланаётган «Бойсун баҳори» халқаро фестивалининг видео тасвирида шомон чолнинг зикрга тушганлиги, тилига қиздирилган капкирни босиб томошо кўрсатганлиги қайд этилган. Қизиғи шундаки, томошо кўрсатаётган кишининг қўлида бобосидан мерос қолган камчи, тумор, пичоқ каби предметлар мавжуд. Холбуки, шомонларнинг зикрга тушиши, руҳларни чорлаш, уларни муайян мақсад сари йўллаш жараёнидаги экстаз ҳолат бўлиб, маросимда иштирок этаётган барча қатнашчиларни руҳан ўзига эргаштиради. Шомонлик эътиқодида зикр - ўтганлар руҳини ёд этиш мақсадида амалга оширилади. Қадимги шомонларнинг зикр тушиш ҳолати кейинчалик миллий санъатимизда рақс санъатининг майдонга келишига асос солган. Ҳатто ислом мифологиясида куй ва рақс оллоҳ томонидан берилган неъмат сифатида талқин қилинади. Куй ва рақснинг исломий талқини ўзбек ёзма адабиёти намуналарида ҳам қайд этилган. Ҳатто, Бобораҳим Машраб куйни «суннати Жаббордан», - деб талқин қилади. Куйни ғайб олаmidан инъом қилинган неъмат сифатида тасаввур қилиш шомонлик

¹ Новик Е.С. Обряд и фольклор в Сибирском шаманизме. Москва, 1984. С. 237; Дыренкова Н.П. Материалы по шаманству у тулеутов // Сборник музея антропологии и этнографии. Т. X. Москва 1949; Булатов А.О. Релекты шаманства у народов Дагестана // СЭ, 1991, № 6. С.117.

эътиқодига ҳам хос. Чунки шомонлар чилдирма (бубна) воситасида куй чалиб руҳларни чорлайдилар. 1996 йил биз томонимиздан Навоий вилояти Хатирчи тумани А.Ёрлақабов ширкат хўжалиги Жалойир қишлоғида истиқомат қилувчи қушноч Тўлғаной Мирзаевадан ёзиб олинган маълумотларда қўшночнинг париларни чилдирма чалиб чақириши қайд этилган эди.²

Шомонликнинг эркак кишилар томонидан қабул қилиниши Ўзбекистонда яшовчи аҳоли ўртасида кам учровчи ҳодиса. Бироқ, афсунгарлик- дуохонлик, азайимхонлик касби борки мазкур касб эгаларининг беморларни даволаши, кишиларнинг мушкулларини осонлаштириши мақсадида афсунлардан фойдаланишлари кузатилади. Навоий вилояти Нурота шаҳарчасида эшонлар номи билан элга танилган Саид Аҳмаджон, Саид Шарофиддин, Саид Истамхон ва Саид Мансурхон эшонларнинг «Қўл бериш», «Ўқиш», «Қайтарма», «Чил ёсин» каби маросимларида ислом динининг муқаддас китоби «Қуръони карим» оятларидан афсун сифатида фойдаланганликлари кузатилди. Эшонлар томонидан ўтказиладиган ретуаль жараёнида араб тилидаги «Қаҳри кул», «Кимёи саодат» каби афсунлардан, соф ўзбекча шомон чорловларидан фойдаланганлигининг гувоҳи бўлдик. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, беморларни сўз сеҳри воситасида даволаш, йўқолган нарсаларни топиш ва мушкул ишларни осонлаштириш мақсадида магик айтимлар айтиш анъанаси нафақат Марказий Осиёда яшовчи туркий қавмлар, балки Сибир ҳамда Кавказ туркий халқлари орасида ҳам кенг тарқалган. А.О.Булатовнинг ёзишича, табиблар даволай олмаган беморларни қўмуқ ва аварлар «алим»-олимларга кўрсатадилар. Олимлар эса, уларнинг танасига жойлашиб олган жинларни қудратли афсунлар ёрдамида ҳайдайдилар.³ Омма эхтиромига сазавор бўлган олимлар эркак кишилар эканлиги ўзбек халқи орасидаги азайимхон ва эшонлар каби афсунгарларнинг эркак кишилар эканлиги билан муштараклик касб этади.

Н.П.Диренкова телеут шомонлик эътиқодини кузатар экан, Олтойликлар орасида қадимдан шомонликни эркаклар қабул қилганлиги улуснинг энг эътиборли кишиси ҳам шомон саналганлиги бу анъана XX аср бошларида ҳам қайд этилганлигини ёзиб қолдирган.⁴ К.Д.Уткиннинг фикрича, якутларда шомонизм ота уруғи ҳукмронлигининг майдонга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиб унинг шаклланиши неолит ва палеолит даври одамларининг ғоялари ва анъаналари билан йўғрилгандир.⁵ Шунингдек, тадқиқотчи Байкал қояларидаги суратларда акс эттирилган эркак шомон, аждодлар руҳи ва руҳ ниқобини кийган кишиларнинг тасвирларига таяниш Сибир туркий халқларида шомонлик эътиқодининг қачон майдонга келганлиги борасида аниқроқ ҳулосага келишимизга асос бўлади, деб ҳисоблайди. Худи шундай мулоҳазаларни А.П.Окладников тадқиқотларида ҳам учратамиз. А.П.Окладниковнинг фикрича, «шомонлик тасаввурлари мажмуи жуда қадимий илдизларга эга бўлиб, палеолит ғояларига бориб тақалади».⁶ Биз томонимиздан 2003, 2004 йилларда Навоий вилояти Навбахор тумани ҳудудидаги Сармишсой дарасида олиб борилган экспедиция кузатишлари нажтижасида Сармишсой қояларига ўрта палеолит даврида ўйиб туширилган расмлар орасида ҳам йиғилишиб зикрга тушаётган қадимги одамлар тасвири мавжудлиги аниқланган эди.⁷ Биз мазкур ёдгорликларни қадимги амалий санъат намунаси сифатида эмас, балки ибтидоий давр шомонларининг ёзувлари сифати ўрганиш лозимлигини қайд этган эдик.⁸

² Қаюмов О. Ўзбек фольклорида пари образи (генезиси ва поэтикаси) Номзодлик дисс. Авт. Реф. Тошкент, 1999.

³ Булатов А.О. Релекты шаманства у народов Дагестана... С. 218.

⁴ Дыренкова Н.П. Дыренкова Н.П. Материалы по шаманству у тулеутов... С. 107.

⁵ Уткин К. Д. Якутский шаманизм в его древней первооснове// Истоки якутского шаманизма. Якутск, 1994. С. 11. (Материал Интернет тизимининг [www. Ruthenia.ru/folklor](http://www.Ruthenia.ru/folklor). сайтидан олинди).

⁶ Окладников А.П. Прошлое Якутии до соединения к Русскому государству. Якутск, 1949. С. 32

⁷ Бу ҳақда қаранг: Қаюмов О. Сармишсой пиктографларини ўқишга доир // «Давлат тили ва умуминсоний кадрятлар» мавзуидаги республика илмий анжумани материаллари. Навоий. 2004. 16-18-бетлар.

⁸ Қаюмов О. Қояга битилган мактуб // Фольклоршунослик. Илмий мақолалар тўплами. 1- китоб. Навоий, 2004.

А.П.Окладников ва Н.П.Диренковалар шимолий ҳудудларда истиқомат қилувчи туркий қавмлар шомонлик эътиқодига доир материаллар асосида ҳулоса чиқарганликлари кўриниб турибди. Бироқ биз томонимиздан 1996-1998 йилларда Навоий Бухоро ва Самарқанд вилоятларидан ёзиб олинган этно-фольклорий материаллардан аниқланишича, ўзбек шомонларининг асосий ҳомийлари парилар саналади. Пари ҳақидаги халқ қарашлари мазкур образ борасидаги тасаввурларнинг адабий тафаккурда милoddан аввалги VII-IV асрларда шаклланганлигини кўрсатади.⁹ Бизнингча, шомон Марказий Осиёда яшовчи туркий қавмлар орасида дастлаб аёллар томонидан сайланган она боши бўлган. Чунки шомон аёлларнинг ҳозирга қадар фақат аёлларга қўл бериши анъанаси сақланиб қолган. Ўзбеклар орасида эркак шомонлар ота уруғининг ҳукмронлиги даврида майдонга келиб, ислом динининг кириб келиши билан деярли кам учрайдиган ҳолатга айланиб қолган. Туркий халқларда, хусусан Сибир туркий халқларида ҳозир ҳам эркакларнинг шомонлик касбини эгаллаш ҳолатлари кузатилади. Ўзбекистонда эса, биз Навоий вилояти Хатирчи тумани А.Ҳалимов фермерлар уюшмасига қарашли қишлоқлардан бирида истиқомат қилаётган Аслиддин қушнот гарчи эркак киши бўлсада шомонлик касбини эгаллаган. Аслиддин қушнот устози Жангил бахшидан қўл олган. Шунингдек, Самарқанд вилояти Нуробод тумани Остонабобо қишлоғида яшовчи Довуд бобо ҳам бахшилик қилади. Айтишларича, Довуд бобо XIV асрда яшаб ўтган машҳур Илс Шайхнинг авлоди саналади. Шомонликнинг ислом мифологик тасаввурлари билан бойитилган вариантлари номлари юқорида зикр этилган шомонлар амалиётида учрайди. Шунинг учун ҳам афсунлардан фойдаланиш анъанасини ислом дини пешволари саналмиш эшонлар, азайимхонлар ҳам амалга ошириб келадилар.

Эшонлар томонидан амалга ошириладиган қайтарма маросимида ҳам айнан шомон чорловлари, шомон йўқловлари ижро қилинади. 2005 йил ноябрь ойида Биз томонимиздан ёзиб олинган Навоий вилояти Нурота шаҳрида истиқомат қилувчи Мансурхон эшон Шарафиддинхон ўғли томонидан ўтказилган қайтарма маросими матнида «Ёсин» суърасидан сўнг «Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ, ё Оллоҳ. Ё Муҳаммад, ё Муҳаммад, ё Муҳаммад. Сайид Аҳмаджон эшон, Сайид Истамхон эшон, падари бузрукворим- Сайид Шарафуддинхон эшонларнинг руҳлари қўлласин. Мени қўлим эмас, Сайид Аҳмаджон эшон, Сайид Истамхон эшон, падари бузрукворим- Сайид Шарафуддинхон эшонларнинг қўли», деб «Омин. Парвардигоро шу кишини мушкулларини осон қилгайсан. Дардларига ўзинг шифо бериб, бало-қазолардан асрагайсан. Суф, суф, суф»,- деб олқиш айтиб дам урганлиги кузатилди.

Юқорида зикр этилган марҳумлар руҳини ёд этиш анъанаси шомонликка хос бўлиб, шомон маросимлари фольклорининг йўқлов жанрига мансуб матнлардир. Шомон йўқловлари борасида кўйида алоҳида мулоҳаза юритамиз.

Бизнинг кейинги йилларда олиб борган кузатишларимиз шуни кўрсатадики, шомон маросимларининг мазмун моҳиятига кўра, қўл олиш, суқ чиқариш, алас, қонлаш, боқиш, қоқим, қайтарма, кўчирик, боғлаш, ёйиш, иссиқ-совуқ каби кўплаб кўринишлари мавжуд. Шундан келиб чиқиб ўзбек шомон маросимлари фольклорининг асосий жанрлар таркибини аниқлашда ретуларнинг вербал жиҳатини ташкил этувчи айтимларни синчиклаб ўрганиш ва уларнинг маросим жараёнида тутган ўрни, поэтикаси, ижро ўрни ва ижро усулига кўра гуруҳлаштириш лозим деб ҳисобладик.

Ўзбек шомон маросимлари фольклорининг дастлабки эпик жанри бу шомон афсоналаридир. Чунки, шомонлар дастлаб шомонлик дардига чалинадилар, кейин қўл олиб шомонлик касби билан машғул бўладилар. Шомон маросимларигача бўлган жараёни поэтик изоҳлашга қаратилганлигини инобатга олиб, биз шомон маросимлари фольклорининг дастлабки жанри сифатида шомон афсоналари хусусида тўхталиб ўтишни жоиз топдик.

Шомон афсоналари. Афсоналар сирасига кирувчи оғзаки ҳикоялар орасида шомонлик эътиқоди билан боғлиқ воқелик тафсилотини баён этувчи асарлар ҳам мавжудки, уларнинг бош ғояси шомон айтувчисининг муайян шомонлик касби (қушнот, фолбин, парихон,

⁹ Бу ҳақда қаранг: Қаюмов О. Пари билан боғлиқ халқ қарашлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996, № 1, 45-47-бетлар.

жодучилик)ни кўлга киритиши билан боғлиқ маълумотни изоҳлашдан иборат. Бундай насрий айтимлар воқеликни ҳаёлий уйдирма асосида тасвирлаши жиҳатидан афсона жанрига мансуб. Аммо, уларни мифологик афсона ёки тарихий афсоналар сирасига киритиб бўлмайди. Шомон афсоналарининг мифологик афсоналардан фарқи-шомон касбини эгаллаши, шомон эътиқоди билан боғлиқ воқеликнинг етакчилиги, бош қаҳрамон –афсона ижрочисининг ўзи эканлиги билан ажралиб туради.

Шомон афсоналари сюжет тизимида мифологик образлар билан параллел равишда тарихий шахс- айтувчи шомон образи ҳам иштирок этади. У сюжет тизимидаги барча воқеалар ривожда бош қаҳрамон сифатида асосий ўринни эгаллайди. 1995 йилда Навоий вилояти Навбаҳор туманида истиқомат қилувчи 23 ёшдаги фолбин-Шоира Ҳақбердиевадан¹⁰ биз томонимиздан ёзиб олинган шомон афсонасига эътибор берайлик: “Ўшанда олти ёшда эдим. Дадам дўкондан челақча олиб келдилар. Челақчани кўришим билан сувга боргим келди. Сувга боришда бувим менга ҳамроҳ бўлдилар. Бувим кўлидаги челагини тўлдириб, уй томон кета бошлади. Мен ҳовуздан сув олиш учун энгашидим-у лоп этиб сувга тушиб кетдим. Шу пайт қулоғимга бир тўда қизларнинг кулгани эшитилди. Кўзимни очиб қарасам, атроф қип- қизил, қизил –лойқа сувда қизил одамчалар сузиб юрибди. Каттакон қизил сандикдан чиройли тақинчоқлар қайнаб чиқаяпти. Уларни маза қилиб томоша қилдим. Қизиғи шундаки, мен сув остида туриб, қуруқликдаги ҳаётни ҳам бемалол кўриб турибман. Каттакон ҳавузнинг бир четида жамалакларим сув юзида қалқиб турибди. Шу пайтда бувим орқасига қаради-ю, ҳовуз томон югурди ва мени сувдан узиб олди. Мен ўзимни кулгидан тўхтата олмасдим –нимадир мени қитиклаётгандек эди. Бувим тавба деганча мени олдига солиб, уйга олиб кетди.

Ўша воқеадан кейин ҳар тун ухлаб ётсам, бош томонимда бир нарса “биғ-биғ”қиладиган булди. Кўзимни очсам, худди соатга ўхшаш жунли нарса биғиллаганча сакраб учади. Мен кўрқиб, бошимни кўрпага ўраганча ухлаб қолардим.

Орадан йиллар ўтиб, мактабни тугатиш пайтимиз бир куни тушимда мактаб ҳовлисидаги ариқ бўйида дам олиб ўтирган эдик. Қулоғимга “кетдик” деган овоз эшитилди. Мен беихтиёр шошилиб ўрнимдан турдим ва мактабдан чиқиб, уй томон юрдим. Бошим оғирлашиб, бурнимга бир нарса тикилар, оёғим остига қарасам, шафтоли дарахтлари устидан юриб кетаяпман. Озроқ фурсат ўтгач, парга ўхшаш чиройли юмшоқ гуллар устига йиқилиб тушдим. Мазза қилиб ухлай бошладим.

Тушимда чиройли қизлар билан суҳбатлашдим. Улардан бири менга: “Биз билан қоласанми? Ёки ...”, - деди. Шу пайт онамнинг: “Тур ўрнингдан, бунча уйқучи бўлмасанг”, - деган овози мени уйғотди. Мен уйқудан тургим келмай ётавердим. Кўз ўнгимда ўлиб кетган қариндошларим пайдо бўлди. Бобом гапирмасдан мени кузатапти. Бошқа қариндошларим қошларига имо билан чақирардилар. Мен ўзимнинг уй ўртасида ётганимни кўрдим. Атрофимда оқ кийимдаги докторлар, онам, дадам ва оиламиздагилар-ҳаммаси дод – фарёд солиб йиғлаб турибди. Мен ҳайрон бўлдим ва: “Мана мен”, - деб уларнинг олдида бордим. Шу пайт кимдир кўзини очди деб кичкириб юборди. Онам юз-кўзларимдан ўпиб, йиғлай бошлади.

Орадан икки йилча вақт ўтгач, қандайдир шарпа мени изма-из таъқиб қила бошлади. Бу ҳақида онамга айтиб бергандим, онам: “Ўзингнинг ҳаёлингда шундай бўлган”, - деб тинчлантирди. Шу-шу онамга бу ҳақда гапирмайдиган бўлдим.

1992 йили ёз ойларида томоғимга нимадир тикилган, жоним томчилаб ерга тўкилаяпти. Суякларим ёниб, зичлашиб кетаяпти. Ёнаётган елимдек жоним ерга сачраб, узилиб тушаверди. Онам мени касалхонага элтди. Дўхтирлар касалхонада олиб қолишди. Негадир, у ерда юрагим сиқиларди. Менга юракни кучлантирувчи дори юборар эдилар. Касалхонада қизиқ ҳодиса рўй бера бошлади. Мен ҳар куни ярим тунда ҳавода муаллақ тура бошладим.

¹⁰ Ахборотчи ўз исмини ўзгартириб беришимизни илтимос қилди. Унинг айтишича, парилари ахборотчи ва парилар ўртасидаги мулоқотларни сир тутишини таъқиқлаган.

Кейин мени эскичага қаратдилар ва мен соғайдим. 1993 йилнинг январь ойида дарсларимни ўтиб бўлгач, мактаб ҳовлисида чиқишим билан ортимдан узун-калта оқ соялар эргашди. Мен ўз йўналишимни ўзгартириб, уйга эмас, балки ўша атрофдаги хўжалик идорасига югурдим. Идорада турмуш ўртоғимга учрашиб, мени уйга кузатиб қўйишларини илтимос қилдим. Биз уйга етиб келгач, ўзимизга ажратилган хонага кирдим. Хонада, негадир, гиламлар ўрнига каттакон ҳовуз, атрофи дарахтзор, дарахтларнинг тагларида қирққа яқин қиз, ҳар бирининг қўлида биттадан пар. Улар мен тамонга югуриб келиб, томоғимга пар қадай бошладилар. Мен бўғилиб типирчиладим. Шундан кейин қариндошлар маслаҳатлашиб, бахши фолбинларга боришди. Фолда бошимдан ўтган барча воқеалар чиқди ва мен ёшлигимда сувга чўккан пайтимдан сув париларига ёқиб қолган, ҳар доим улар мени ҳимоя қилиб юришлари маълум бўлди.

Шундан кейин мен қўл олиб, фолбинлик қила бошладим ва шундан буён сув парилари билан доимий мулоқотда бўлиб турибман”

Мазкур афсона айтувчининг қай тарика шомонлик касбини эгаллаганлигини изоҳлашга қаратилган. Афсонада бош қаҳрамон иштирокида содир бўлаётган воқеаларнинг ғайритабиийлиги, афсона сюжетининг шаклланиши учун асосий поэтик вазифа бажараётган бош қаҳрамоннинг сувга чўкиши, географик маконда ғайри одатий ҳодисаларнинг юз бериши (масалан, уйда гилам ўрнига каттакон ҳовуз пайдо бўлиб қолиши) ҳамда қаҳрамоннинг туш кўриш мотивлари шомон афсоналарининг етакчи хоссаларидан биридир. Афсонада қаҳрамоннинг ўз танини юқоридан кузатиши мотиви жон ҳақидаги қадимий мифологик тасаввурлар билан боғлиқ ҳодисадир. Зеро, шомонлик эътиқодининг ўзи марҳумлар руҳи билан мулоқот қилиш ва улардан фойдаланишдан иборат. Қадимги хоразмликлар эътиқодига кўра, инсон ўлгандан кейин унинг руҳи танани тарк этиб осмонга чиқиб кетади ва маълум муддат ўтгач, ўсимликлар, нарсаларга кейинчалик яна одамга кўчади.¹¹ Бу каби мифологик коднинг афсона поэтикасида қайд этилиши тасвирланаётган бадиий тўқиманинг бевосита шомонлик тасаввурларини изоҳлашга қаратилганлиги билан боғлиқдир.

Шомон афсоналарининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шунда кўринадики, бундай оғзаки насрий хикояларда бош қаҳрамон айтувчининг ўзи бўлиб, тасвирланган воқелик муайян тарихий замонда, реал маконда содир этилиб, илоҳий ҳодиса сифатида талқин қилинади. Навоий вилояти Кармана тумани Жалойир қишлоғида истиқомат қилган (оллоҳ раҳмат қилсин) фолбин Шамсия биби Ашуровадан 1995 йилда биз томонимиздан ёзиб олинган афсонада айтувчининг шомонлик касбини эгаллаши қўйидагича изоҳланади: “Бобом Баҳовуддиннинг дарвоза эшони бўлганлар. Бибим мулла бўлган. Бобом болалигимда оламдан ўтдилар. Бибим мен ўн етти ёшга тўлганимда қазо қилдилар. Бибимдан менга мерос қолган китобларини олганимдан кейин жинни бўлиб қолдим. Ўшанда менга басавлат, қора кийим кийган Туркман пари ошиқ бўлиб қолди. Туркман пари менга доира бериб қўйнинг қумолоғини тутиб, “Мана бу майизни егин”, деб ялинарди. Йигирма бир ёшимда қўл олдим, соғайдим. Бари бир ҳали хануз кечалари эшик очилиб икки барзанги оқ, кўк кийимли эркаклар кириб келишади. Ҳалиги эркакларнинг биқинида ялтироқ нарсалари яшириниб туради. Улар азобат – Юнус билан касофат - Юнус¹² бўлиб, одамларга азоб – уқубат ва касофат келтиришади. Улар келиб кетгач, азоб кўрган кишилар фолга келишадилар”.

Юқорида келтирилган афсонада кўринадики, бу тип афсоналар сюжетида бош қаҳрамонга қарама-қарши ҳаракатланувчи мифологик персонажларнинг эпик қаҳрамонга мафтун бўлиш мотиви, барча шомон афсоналарига хос адабий ҳодисадир. Барча шомон афсоналари учун муштарак бўлган мотив мифологик образ томонидан эпик қаҳрамонга ҳомийлик мотиви, яъни эпик ҳомий томонидан доира, қамчи, китоб каби предметларнинг инъом этилиши оқибатида бош қаҳрамон шомонлик касбини қўлга киритади. Эпик қаҳрамоннинг парилар томонидан сайланиши ва ҳимояланиши айнан шомон афсоналарига

¹¹ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент. 1964. 93-бет.

¹² Бу ерда “Тўрўғли” достони қаҳрамони Юнус парига ишора бўлган.

хос хусусиятлардан биридир. Бундан ташқари, афсонада эпик қаҳрамоннинг аجدодлари мулла, дарвоза эшон, қушнот, бахши бўлганлиги ва улардан набирасига китоб (баъзан қамчи, доира)нинг мерос қолиши мотиви нафақат ўзбек шомонлари, балки кет шомонлик этикодидида мавжудлиги И.А.Алексеев томонидан қайд этилган эди.

И.А.Алексеевнинг ёзишича, кет шомонларидан мерос қолган шомон анжомлари фақат шомоннинг қондоши бўлган эркак кишига тегишли бўлар экан. Жувонлар, ўрта ёш аёллар шомон анжомларини ҳатто яқиндан кўриши таъқиқланган¹³. Таниқли элшунос В.Н.Басиловнинг таъкидлашича, Зарафшон воҳаси ўзбек ва тожиклари орасида шомонлик касбини аёллар, козоқ, қирғиз, уйғур ва туркманларда бу касб эркак киши томонидан бажарилган¹⁴. Ўзбекларда шомонлик касби қадимда эркаклар кейинчалик аёллар томонидан қабул қилинган. Шомоннинг анжомларига, ўзбекларда эркакларнинг тегмаслиги билан боғлиқ табу мавжуд. Юқорида Шамсия биби Ашуровадан ёзиб олинган афсонада ҳам китоб билан боғлиқ табу ҳақида маълумот келтирилади. Буни қаҳрамоннинг ақлдан озиш мотивида кўриш мумкин. Айни шу каби мерос қолган шомон анжомларини кейинги авлод томонидан қабул қилмаслик, ишлатмаслик натижасида руҳларнинг даҳл қилиши ва шомоннинг шомонлик дардига йўлиқиши мотиви барча шомон афсоналари учун муштарак ҳодисадир.

Ақлдан озиш, ғаройиб меросни қўлга киритиш, қўл олиш мотивлари ифодаланган афсоналарни этиологик характер касб этишини ҳисобга олсак, уларни шомон этиологик афсоналари деб аташимиз ва шу ном остида гуруҳлаштириб ўрганишимиз мақсадга мувофиқдир.

В.Н.Басилов томонидан эълон қилинган этнографик маълумотда Сурхондарё вилоятининг Шуроб Ангор туманида истиқомат қилган Момохол исмли қушнот ва унинг қай тарихи шомонлик касбини қўлга киритганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Момохол қушнот афсонасида ҳам бош қаҳрамоннинг бобоси Олим бахши башоратчи, дostonчи бахши бўлганлиги, шу билан бирга эл устида бахшилиқ қилиб беморларни даволаганлиги, бобоси вафот этгач, унинг қамчиси, доирасини ҳеч бир киши олмасдан қўйгани натижада кетма-кет Момохол фарзандларининг ўлиши, кейинчалик оғир дардга чалиниши, тушига қирқ чилтоннинг кириши ва бобосининг қамчисини олиши зарурлигини тушунтиргани ва ниҳоят қўл олгач, яъни қушнот бўлгач, соғайиб кетганлиги¹⁵ каби мотивларнинг устиворлиги ҳам этиологик характерга эга эканлигини кўрсатади. Шомоннинг авлодлари томонидан мерос қолган шомонлик буюмларини қабул қилиши ўзбек шомонларида *қўл олиш маросими* Сибир туркларида *сабл маросими* саналади. Сабл асли туркий сўз бўлиб ордона қолган, эгаси ўлган буюм маъносида қўлланилади. Мазкур сўзнинг айни шу семантик маъноси ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланган.

Кейинги даврда амалга оширилган тадқиқотларда касб-ҳунарга доир афсоналар ҳам махсус ўрганилди. Жумладан, М. Раҳмоновнинг илмий тадқиқот ишларида касб-ҳунар пирлари билан боғлиқ афсоналар ўрганилган. Бироқ тадқиқотчи тарихий афсоналар таркибида касб-ҳунар, уларнинг пирлари билан боғлиқ афсоналарни алоҳида гуруҳлаштирган. М.Раҳмонова томонидан тадқиқ этилган афсоналар таркибида шомонлик касби билан боғлиқ айтимлар мавжуд бўлмаса-да, мавзу ва характер нутқи назаридан шомон афсоналарига шаклан яқин туришини бу жанрлардаги афсоналарнинг образлар тизимида мифологик персонажларнинг иштироки, анъанавий мотивларнинг тарихий асослари қадимий шомон мифологияси билан алоқадорлиги қайд этиб ўтилган¹⁶. Демакки, шомон

¹³ Алексеев Е. А. Шаманская нарта у кетов // Материальная культура и мифология. Сборник музея антропологик и этнографии. XXXVII. А., Наука, 1981. С.169-173.

¹⁴ Басилов В.Н. Два варианта среднеазиатского шаманства // С. Э. г. 1990. №4. –С, 66-67

¹⁵ Басилов В.Н. Духи шаманки Момохол // Этнографическая история и традиционная культура Народов Средней Азии и Казахстана. Нукс 1989.-С. 138-148.

¹⁶ Раҳмонова М. Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва таснифи. Номз. дисс. автореф. Тошкент, 2004. 16-17-бетлар.

афсоналарининг яратилиш вақти анъанавий афсоналардан анча олдинги пайтни ташкил этади.

Хуллас, ўзбек халқ шомон афсоналарнинг ўзига хос хусусиятлари қўйидагиларда кўринади:

-Афсона ижрочиси ва бош қаҳрамоннинг бир киши эканлигида, яъни афсона сюжетида тасвирланган воқелик айтувчининг бошидан ўтган саргузашт сифатида баён қилинади. Бунда айтувчи афсонанинг ҳам бош қаҳрамони ҳам ижрочиси вазифасини ўтайди;

-Шомон афсоналари сюжетида тасвирланган воқеа-ҳодисалар бош қаҳрамоннинг у ёки бу шомонлик касбини олиш тарихини ёритишга қаратилган бўлиб, этиологик характер касб этади. Бундай афсоналар сюжетида тасвирланган бадиий воқелик айтувчининг муайян касбни эгаллашидан олдин оғир дардга йўлиқиши ва илоҳий буюмларнинг мерос қолиши ва туш мотивлари билан изоҳланади.

-Афсонада иштирок этадиган мифологик персонажлар бош қаҳрамонга аввал зарар етказди кейинчалик (касб ретуалидан сўнг) ҳомийлик қилади.

-Афсона қаҳрамонини касб эгаллашининг сабаби аجدодлар култи билан боғлиқ ҳолда изоҳланади. Бу шомоннинг аجدодларидан бири машҳур шомон бўлганлиги, у кишига кўпинча Хизр пайғамбарнинг доҳил бўлганлиги, шомонлик касбини кўлга киритиш билан боғлиқ кистирма эпизодларнинг сюжет воқеалари ривожини учун муҳим аҳамият касб этишида кўрама.

-Афсонада тасвирланган воқелик тингловчи томонидан ҳақиқат сифатида талқин қилинади. Бу типдаги афсоналарда тасвирланган воқеаларга илоҳий тус берилиши, бош қаҳрамоннинг оғир дардга йўлиқиб мавҳум илоҳлар томонидан куч олиб соғайиши мотивлари ретроспективликни таъминлайди.

-Афсона қаҳрамони билан бир қаторда ҳомий руҳ сифатида талқин этиладиган Чилтонлар, парилар, арвоҳлар каби мифологик персонажларнинг сюжет тизимида бош қаҳрамон билан параллел равишда фаол иштирок этиши фақат шомон афсоналарига хос белгидир.

Шомон маросимлар фольклорининг асосий жанрларидан яна бири шомон чорловларидир.

Шомон чорловлари. Маълумки, туркий қавмлар орасида энг қадимий ва ҳамиша яшаб келаётган эътиқод шомонлик эътиқодидир. Шомонлар турли даврларда турли хил кўринишда фаолият юритганлар. Энг қадимги шомонлар туркий қавмлар орасида эркак кишилар бўлганлиги, кишилик жамиятнинг кейинги босқичларида шомонлик касбини аёллар эгаллаганлиги этнографик адабиётлардан маълум.¹⁷ Ҳозирги пайтда туркий қавмлар орасида шомонлик касби аксарият ҳолларда аёллар томонидан бажарилади. Бу касб эгалари халқ орасида *бахши, қушнот, қора қушнот, аласчи, кўчириқчи* номлари билан аталади.

Ўзбек қушнотлари томонидан амалга ошириладиган маросимларнинг вербал қисмида шомон чорловлари муҳим аҳамият касб этади. Чунки маросимнинг асосий магия жихатлари чорлов воситасида, ундан кейинги жараёнда амалга оширилади. Шомон чорловларида беморнинг танасига сингиб олган ёзув руҳларни қувиш учун ҳомий руҳ сифатида тасаввур қилинадиган пирларни чақириш мотиви устиворлик қилади. Фольклоршунос Е.С.Новиковнинг фикрича, “Руҳларни чорлаш шомон афсунгарлик маросимининг асосий қисмини ташкил этади. Маросим айтимларини кузатишлари натижасига кўра, матнда ҳамиша учраши кузатилган айтим таркиби сифатида руҳларни чорлаш ҳодисаси уларнинг мустақил жанр эканлигини тасдиқлаб туради”¹⁸. Сибир шомонлари материаллари асосида чиқарилган мазкур хулоса бевосита ўзбек шомон чорловларига ҳам таълуқлидир. Элшунос В.Н. Басиловнинг қайд этишича, ўзбек қозоқ уйғур шомонлари руҳларни чорлаш айтимларини чилдирма (доира) жўрлигида қорақалпоқ шомонлари эса, кўбиз жўрлигида

¹⁷ Басилов В.Н. Исламированное шаманство народов Средней Азии и Казахстана. АДД. Москва, 1991.

¹⁸ Новиков Е.С. Фольклор-обряд-верования: опыт структурно-семиотического изучения текстов устной культуры // Диссертация в форме научного доклада по совокупности опубликованных работ на соискание ученой степени доктора филологических наук. Москва, 1995-С. 11.

ижро этишади ва ҳомий руҳлар мадади билан бемор танасидаги ёвуз руҳларни ҳайдаш мақсадида чорлов ижро қилинади.¹⁹ Фольклоршунос Е.С.Новиков эса, “Сибир халқлари фольклори ва инончларида овознинг рамзий вазибалари” номли мақолаида “шомон чорловлари ижрочиси бир вақтнинг ўзида эпик қаҳрамон ва муаллиф”²⁰ эканлигини тўғри қайд этади.

Шомон чорловларнинг жанр табиати борасида Е.С.Новиков томонидан олға сурилган мулоҳазалар бизга мазкур жанрдаги асарларнинг ўзига хос белгилари борасида атрофлича мулоҳаза юритишимизга асос бўлади. Бироқ, Сибир шомонлари билан Ўрта Осиё ҳудудида истиқомат қилаётган шомонлар томонидан ижро этилиб келаётган чорловлар гарчи турли тилларда бўлса-да, уларнинг ижро ва ҳаётий ўрни муштараклик касб этади.

Таниқли фольклоршунос олима Музаяна Алавия томонидан 1957 йилда Қашқадарё вилоятининг Чироқчи туманида истиқомат қилувчи бахши Аширой Рўзиевадан *Кўчирик* маросимининг айтимлари тўлиқ ёзиб олинган.²¹ Мазкур материалларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, бахши бир қоқим жараёнида бир йўла бир неча мустақил жанрлардаги айтимларни ижро этган. Масалан, маросимнинг бошланғич босқичида Худо, ва азиз авлиёлар ёд этилади. Маросим айтимларнинг мана шу қисми *шомон йўқловларидир*. Маросимнинг йўқлов қисмида айтувчи - шомон бисмиллодан бошлаб, худони, азиз авлиёларни, пирларни, ўтганларнинг руҳларини бирма - бир ёдга олади:

Бисмилло, бисмилло,
Бисмилло, бисмилло,
Аввал Худо ёд айлайман,
Дуём пирлар ёд айланман,
Азиз авлиёлар ёд айланман,
Ўтган гузашталар ёд айланман.

Ёд айлаш шомон эътиқодига кўра, илоҳларни кўзгатиш мақсадида ижро этилган. Шеърый шаклдаги айтимларнинг мана шу қисмидан кейин шомон қаттиқ эътиқод қиладиган таниқли авлиёларнинг номлари тилга олиниб, айтувчининг уларга сиғинганлиги изҳор этилади:

Кўктош ота авлиё,
Мен сизларга сиғиндим,
Чироқчи ота авлиё,
Мен сизларга сиғиндим,
Кўктўнли ота авлиё,
Мен сизларга сиғиндим.

Маросим айтимининг сиғиниш изҳори ифодаланган мазкур қисми алоҳида **шомон қисидаси** сифатида ҳам баҳоланиши мумкин. Шомон йўқловлари ва шомон қасидалари Кўчирик маросими айтимлари таркибий қисми бўлса-да, мазмун моҳияти билан магик маросим фольклорининг алоҳида – алоҳида мустақил жанрларидир.

Маросим жараёнида шомон қасидалари ижросидан кейинги босқичда шомон беморнинг жисмига жойлашиб олган ёзув руҳларга қарши рамзий уруш эълон қилади. Ёзув руҳлар билан бўладиган бу жангда шомоннинг ғалабасининг таъминланиши, ёзув руҳларни объектдан қувиб чиқилиши шарт. Бунинг учун шомон ҳомийларини, яъни пирлари ва париларини ёрдамга чақиради. Шомонга ёзув руҳлар билан бўладиган мана шу жангда мадад берувчи пир ва ҳомий мифологик персонажларнинг чақирилишини ифодалаган шеърый айтимлар шомон чорловларини ташкил этади.

Шомон чорловлари матнида пирларнинг саналиши ва уларнинг ташрифларига хитоб мотивининг етакчилик қилиши, шомон чорловларида иштирок этувчи персонажларнинг

¹⁹ Басилов В.Н. Исламированное шаманство народов Средней Азии и Казахстана. АДД. Москва, 1991. С.17.

²⁰ Новиков Е. С. Семиотические функции голоса в фольклоре и верованиях народов Сибири // Фольклор и мифология Востока в сравнительно-типологическом освещении. Москва, Наследие, 1999. – С. 217-235.

²¹ Мазкур материал ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти кузуридаги Ҳоди Зариф номидаги фольклор архивида 9129 рақамли сақлов бирлиги остида сақланмоқда.

мифологик образлар: пирлар, лашкарлар, қирқ чилтон, парилар, девлар эканлиги, чорлов ижросининг махсус профессионал тайёрганликка эга шахс бўлиши, чорловлар фақат магит маросим жароёнида ижро қилиниши каби белгилари бу жанрдаги асарларнинг табиатини белгилаб беради. Негаки, фольклорнинг бошқа жанрларида бундай соф мифологик образлар иштирокида воқеликни баён қилишга асосланган жанр учрамайди. Ҳатто қадимий асотирилларнинг ҳам тасвир услуби шомон чорловларидан тубдан фарқ қилади. Чорловларда мифологик образлар билан боғлиқ воқелик мурожаат тарзида, шеърӣй шаклда, муайян ритмик бирликлар асосида ифодаланса, асотирилларда эпик талқин етакчилиқ қилади.

Шомон чорловларнинг ижро услубига кўра бу жанрдаги асарлар махсус тайёргарликдан ўтган, шомонлик касбини қўлга киритган профессионал ижрочи томонидан амалга оширилади. Асотириллар исталган киши томонидан ижро этилиши мумкин. Асотириллар исталган пайтда мусиқа жўрлигисиз ижро этилса, шомон чорловлари доира (чилдирма) жўрлигида бахши –қушночлар томонидан куйланади.

Шомон чорловлари борасида мулоҳаза юритган олимлар П.Г.Богатыров, Е.С.Новиков, И.Н.Гемуев, Б.И.Саримсоқов, С.Мирзаевалар²² тадқиқотларида чорлов жанри борасида тўлиқ мулоҳазалар мавжуд эмас. Е.С.Новиков шомон чорловларини бир бутунликда ўрганишни тавсия этади ва чорловлар таркибидаги йўқловлар, шомон қасидалари кабиларни ҳам чорлов сифатида талқин этади. П.Г.Богатыров эса, шомон маросимлари таркибидаги чорловларнинг магик хусусиятларини эътироф этмайди, балки уни маросимнинг вербал қисми сифатида баҳоланиши, маросим эса қадимий театр сифатидаги санъат асари намоиши эканлигини қайд этади. И.Н.Гемуев чорловлар ҳақида берган маълумотида бу жанрдаги асарларнинг ўзига хос жиҳатларини очиб беришга эътиборини қаратмайди. Бироқ шомон чорловларида руҳларга мурожаат мотивининг мавжудлигини таъкидлайди. Ўзбек фольклоршуноси Б.И.Саримсоқов сўзнинг магик кудратига асосланувчи ўзбек маросим фольклори жанрлари таркибида шомон чорловлари ҳам мавжудлигини эътироф этади, аммо фақат ўзбек халқ оғзаки ижоди материаллари асосида бу жанрнинг ўзига хослигини очиб беришнинг имкони йўқ. Уларнинг жанр табиатини ойдинлаштириш учун қардош халқлар шомон чорловлари билан қиёсий таҳлиллар ўтказиш, бунинг учун мустақил тадқиқот олиб бориш лозимлигини тўғри қайд этади²³. Шунингдек, Б.И.Саримсоқов ўз тадқиқотида шомон чорловларини “шомон чақириқлари” деб атайди.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, шомон чорловлари боқим маросими таркибий қисми бўлиб, шомоннинг бошқа (йўқлов, қасида) жанридаги айтимлари билан тенг ҳуқуқли, бир хил магик моҳият касб этувчи сўз санъати намунасидир. Магик маросимда шомон чорловлари ижросидан кейинги қисмда шомон арзи ҳоли баён қилинади. Бу *шомон термалари*дир. Бунда шомон бошидан ўтган ситамларни руҳларга тўкиб солади. Шомоннинг кечинмалари тасвирида унга ёзув руҳларнинг дохил бўлиши ва зиён етказганидан нолиш мотиви устуңлик қилади.

Кўчириқ маросими таркибида ижро этиладиган фольклор жанрларини магик моҳияти ва ўринлашуви қўйидагича:

1. Шомон йўқлови. 2. шомон қасидаси. 3. шомон чорловлари. 4. шомон термаси. 5. шомон илтижоси. 6. шомон кўчириқлари.

Кўчириқ маросими, шунингдек боқим маросими таркибида худди шу каби сўз магияси билан боғлиқ маросим фольклори жанрларидан фойдаланилади. Мазкур маросим фольклори жанрлари ўз семантикаси ва морфологиясига кўра бир-биридан фарқ қилади. Бу жанрларни қиёсий-типологик таҳлил қилиш лозим.

²²Богатыров П.Г. Вопросы теории народного искусства. Москва, 1971.-С. 393; Новиков Е.С. Фольклор – обрядверования: опыт структурно –семиотического изучения текстовуснов культуры// Диссертация в форме научного доклада по совокупности опубликованных работ на соискание ученой степени доктори филологических наук. Москва, 1995.-С.11; Гемуев И.Н., Сагалаев А.М. Религия народа манси. Культовые места XIX–XX в. - Новосибирск, 1986. – С.68; Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. Тошкент, Фан, 1986. - Б.144; Мирзаева С. Ўзбек халқ афсун-дуоларининг тематик таснифи. Андижон, 1992.-С. 10-11.

²³ Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклор // Ўзбек фольклори очерклари. Тошкент, Фан, 1987.

Шомон йўқловлари. Шомон маросимларини ўтказишда маросимларнинг биринчи босқичи шомон йўқловларини ижроси билан бошланади. 2004 йил Навоий вилояти Хатирчи тумани Мирзо Улуғбек ширкат хўжалиги Жалойир қишлоғида истиқомат қилувчи 41 ёшли Нозибуви бахшининг маълумот беришича, бахши боқим, қайтарма, суқ чиқариш, қоқим маросимларини ўтказишда аввало ишни «авлиё териш»дан бошлар экан. Ўткан улуғ авлиёларни ёд олиш, уларнинг руҳидан мадад олиш мақсадида шомонлар авлиёлар ва ўзларининг марҳум қариндошлари номини тилга олиб қўшиқ куйлайди:

Сўзим боши бисмилло,
 Ишим боши бисмилло,
 Алҳам боши бисмилло,
 «Қуръон» боши бисмилло,
 Руҳиятлар султони,
 Мен сизларга сиғиндим.
 Чодир чиммат тутганлар,
 Чор томондан келганлар,
 Қирқ бир чироқ берганлар,
 Руҳиятлар султони-яй,
 Мен сизларга сиғиндим.
 Етмиш икки пирларим,
 Мен сизларга сиғиндим.
 Беш вақт номоз ўқиган,
 Ўн икки имонларимга сиғиндим.
 Олти юзи етмишта авлиёларга сиғиндим.
 Етмиш икки пирлардан сўнг
 Йигирма уч пайғамбарларга сиғиндим.
 Руҳиятлар султони,
 Мен сизларга сиғиндим.
 Авлиёлар султони,
 Мен сизларга сиғидим.
 Баҳауддин болажон,
 Нурли ота, Ҳасан-Ҳусан,
 Қорахоний, Қалқон ота,
 Хўжақул ота, Чилла ота,
 Гойиб ота, Гадоё Селкин ота,
 Лангар ота, Афтош ота,
 Имом Бухорий ота,
 Шоҳи Зинда ота,
 Ҳазрати Довуд ота,
 Қўйлуқ ота, Чўпон ота,
 Занги ота- авлиёлар султони,
 Мен сизларга сиғиндим.
 Ҳур қиз авлиё оналар,
 Қирқ қиз авлиё оналар,
 Етмиш икки парилар,
 Ҳар қайсиси ҳар ишда
 Етти пари оналар,
 Мен сизларга сиғиндим.
 Сарик пари оналар,
 Йўлим сарик қилинлар,
 Юзим сарик қилинлар.
 Қизил қўйлак кийиб келган
 Қонхўр она,

Мен сизларга сиғиндим.
 Бир ўнгири олдида,
 Бир ўнгири орқасида
 Марту она,
 Мен сизларга сиғиндим.
 Она бўлиб келганлар,
 Чодир чиммат тутганлар,
 Қирқ бир чироқ берганлар
 Қирқ бир чилтонларимга сиғиндим.
 Қамбар онам, Амбар онам,
 Мен сизларга сиғиндим.
 Етти пуштимдан ўтганларима сиғиндим.
 Устозим Гулчеҳранинг пирларига сиғиндим,
 Пирим Шарафиддину,
 Тоғу тошни яратган
 Одам ота, Момо ҳавони яратган,
 Оллоҳимга сиғиндим.

Навоий вилоятининг Қизилтепа туманида истиқомат қилаётган 38 ёшар қўшноч Нигора опадан 2004 йилда Навоий давлат педагогика институти Ўзбек филологияси факультети талабаси Қаҳҳорова Гавҳар томонидан ёзиб олинган материаллар орасида қўшночнинг қисқагина йўқлови келтирилган:

Қалъаи азизон, Хўжаи Ҳасан,
 Хўжаи Ҳусан, Хўжаи Бўстон,
 Хўжаи Жаҳон, Хўжаи Ғалғаладон
 Авлиёлар, ёр бўлинглар.

Авлиёлар ёки марҳум бўлган қариндошлари, аждодлари руҳини ёд олиш, уларнинг номларини зикр этиш, улардан мадад кутиш шомон йўқловларининг характерли жиҳатларидан саналади. Сибир шомонлари амалиётида мавжуд шомон афсоналари поэтикасини тадқиқ этган фольклоршунос Е.С.Новик ҳам шомонларнинг марҳум қариндошлари руҳига мурожаат қилишларини қайд этади.²⁴ Новик томонидан эълон қилинган материаллар орасида шомонларнинг ўзоқ ўтмишда яшаб ўтган пирларининг рўҳларидан мадад олиши ҳам таъкидланган.

Шомон йўқловлари беморларни инс-жинслар хуружидан халос этиш, суқ чиқариш, қонлаш, қоқиш, боқим, алас ва қайтарма маросимларида маросимнинг асосий олиб боровчиси-шомон (қушноч, парихон, қора қўшноч, бахши) томонидан ижро қилинади. Шомон йўқловлари шомон чорловларидан, шомон қасидаларидан фарқ қилувчи мустақил фольклор жанридир. Шомон чорловларида шомоннинг ҳомий руҳларни чақириши етакчилик қилса, шомон қасидаларида руҳларнинг кудрати, сифатлари мадҳ этилади, Шомон йўқловларида эса, сиғиниш изҳори етакчилик қилади. Шомон йўқловларининг бошланғич қисми бисмиллодан бошланиш ҳолларини ҳам учратамиз. Йўқловлар авлиёларнинг номларини тилга олишдан олдин шомоннинг исломий «бисмилло» ақидасига амал қилиши албатта, бу ҳудудда узоқ муддатдан буён ҳукм суриб келаётган ислом дини таъсиридир. Шомон маросимлари ва айтимлари таркибида ислом дини таъсирида у ёки бу элементларнинг тушиб қолиши исломий атрибутларнинг ўринлашуви доғистонлик шомонлар репертуарида ҳам учраши А.О.Булатов тадқиқотларида қайд қилинган эди.²⁵ Ислום эътиқодида марҳумларнинг руҳини безовта қилиш мумкин эмас. Шомонликда эса, марҳумларнинг руҳи шомоннинг мададкори, ҳомийси сифатида талқин қилинади.²⁶ Хусусан,

²⁴ Новик Е.С. Поэтика шаманских легенд // Обряд и фольклор в Сибирском шаманизме. Москва 1984.С.239.

²⁵ Булатов А. О. Релекты Шаманства у народов Дагестана // СЭ, 1991. С.124.

²⁶ Рапорт Ю.А. Релегия Древнего Хорезма // Этнографические обозрение. 1996, № 6; Кнозоров Ю.В. Шаманский зикр в подмелъе Мазлумхан-сулу // Этнографические обозрение. 1994, №6; Басилов В.Н. Символика суфизма и народные верования (дополнение к статье И.И.Меликовой) // Этнографические

Ислом оламининг улуғ алломалари номининг шомон йўқловлари матнида учраши, инсон руҳининг барҳаётлиги борасидаги анимистик тасаввурлар маҳсулидир.

Шомон йўқловларида номлари зикр этиладиган авлиёларнинг барчаси ҳам тарихий шахслар бўлавермайди. Масалан, Нозибуви бахшининг маълумотида қайд этилган Шоҳи Зинда ота, Лангар ота, Афшот ота кабилар афсонавий образлардир. Қизилтепалик Нигора қушночнинг йўқловида қайд этилган «Қалъаи азизон»- ўз мазмуни билан азизлар, улуғлар қалъаси маъносини ифодалаб турибди. Аммо шомоннинг йўқловда бу қалъани тилга олиши ҳам бежиз эмас. Чунки, қалъаи азизонда кўплаб азизларнинг руҳлари мавжуд деган мифологик тасаввур мавжуд. Шомон ўз мақсадига эришишда ана ўша қалъада мавжуд марҳумлар руҳидан ҳам ҳомий сифатида фойдаланади. Бундан кўринадики, шомон йўқловларида магик моҳият касб этувчи қабр, тарихий обидалар, илоҳийлашган шахслар билан параллел равишда зикр этилади.

Шомон йўқловларининг образлар тизимида тарихан пайғамбар саналган Довуд алаҳиссалом- Довуд ота, оналар пири -Амбар она, буюк муҳаддис олим Имом ал-Бухорий-Имом Бухорий ота, халқ тасаввурларига кўра, кишиларга ёвузлик келтирувчи руҳ сифатида талқин қилинадиган демонологик персонаж Морту-Морту она тилга олиниб, шомон уларга сиғиниши, итоат қилиши таъкидланади. Телеут шомонлик эътиқодининг таниқли тадқиқотчиларидан бири Н.П.Дыренкова томонидан эълон қилинган шомон маросимлари матнида илоҳий оналарга сиғиниш мотиви сув онаси Сулайхан, ўттиз бошли олов она, халқ онаси -Енкей-хан (телеутларда Енкей-хан ернинг киндиги ёки ернинг ёриғида истиқомат қиладиган илоҳий мифологик аёл), Кан ада- Хон ота, Ерлик ота, уч тишли Бурул ота²⁷ кабиларга сиғиниш телеут шомонлари репертуарида ҳам учрайди. Шомон йўқловларида муқаддас она ва оталар образининг учраши шомонлик эътиқодини сақлаб қолган барча туркий халқлар учун муштарак ҳодисадир. Ўзбек мифологиясида ёвуз куч ва эзгу кучлар сифатида талқин қилинувчи персонажларнинг шомон йўқловларида ўринлашуви қадимги оламнинг яратилиши билан боғлиқ дуалистик тасаввурлар маҳсули сифатида баҳоланиши мақсадга мувофиқдир.

Шомон йўқловларида зикр этиладиган асосий образлар таркибида қирқ бир чилтон, қирқ қиз, етти ёки етмиш икки париларнинг тилга олиниши бу жанрдаги асарларнинг ўзига хос магик моҳиятини белгилаб беради. Асосийси, тилга олинадиган персонажларнинг поэтик хоссаларида уларнинг ғайб олами вакили эканлигини эслатиб турувчи бадий ташбеҳлар (*бир унгири олдида, бир унгири орқасида Морту она ёки қизил кўйлак кийиб келган қонхўр она , қирқ бир чироқ берганлар, она бўлиб келганлар, чодир-чиммат тутганлар* каби), шунингдек ҳаммага маълум бўлган марҳумларнинг номлари келтириш кўзга ташланади.

Халқ қарашларига кўра, Морту бир эмчаги олдида, бир эмчаги орқасига жойлашган, одам зотига фақат ёмонлик келтирувчи демонологик образ. Қушноч Мортунинг ўзбек мифологиясидаги ташқи белгиларини қайд этиш билан бирга уни ўзининг ҳомийси сифатида талқин қилади. Шунингдек, қушночга ғойибдан чироқ берувчи *чилтонлар* ёки *она бўлиб* ғайб олаmidан *келганлар* тингловчи кўз ўнгида илоҳий тасаввурларни ҳосил қилиш учун муҳим поэтик вазифани адо этади. Мантдаги *қонхўр она* эса ёвуз руҳларга ишорадир. Руҳларнинг йўқлов матнида *чодир-чиммат тутганлар* сифатида тасвирланиши ҳам фақат шомон тасаввурларига хос тасвир усулидир. Шомонлик тасаввурларига қараганда, шомонга чодир тутишни, чодир ичида чилла ўтиришни фақат ҳомий руҳларигина буюради. Ўзбек шомонлари амалиётида учровчи чордир тутиб чилла ўтириш анъанаси тувалик шомонлар амалиётида ҳам учраши М.Б.Кенин-Лопсан томонидан қайд этилган эди.²⁸

Хуллас, шомон йўқловларининг ўзига хосликлари қўйидагиларда кўринади:

обозрение. 1994, №6; Гусейнов ММ. Поклонение «высохшейголове» в Аварии // Этнографические обозрение. 1995, №3.

²⁷ Дыренкова Н.П. Материалы по шаманству у тулеутов // Сборник музея антропологии и этнографии. Т.Х. Москва, 1949. С. 136-138.

²⁸ М.Б.Кенин-Лопсан. Шаманские ритуалы. М., Наука, 1987.(Материал Интернет тизимининг Кенин-Лопсан сайтидан олинди).

1. Авлиёлар ва мархум қариндошларининг номларини зикр этилиши ва уларнинг ёдга олиниши мотивининг етакчилик қилишида;
2. Шомон маросимларининг бошланғич қисмида ижро этилишида;
3. Матнда руҳлар ва арвоҳларга сиғиниш мотивининг устиворлигида;
4. Йўқлов матнида ғайб олами вакиллари: парилар, қирқ бир чилтон, қирқ қиз, мурту, ажина каби мифологик персонажлардан мадад кутиш, уларни шомоннинг мифологик ҳомийси сифатидаги талқин этилишининг етакчилик қилиши;
5. Асосийси шомон йўқловлари шомонлар томонидан шомон маросимлари (момооши, сурпа ёйди, кўчирик, қайтарма каби) жараёнида ижро этилади.

Шомон термалари. “Сурпа ёйди”, “Кўчирик” маросимларида маросим иштирокчилари бир хонага йиғилишадилар. Шомон доира чалиб, парилари, пирлари ва мифологик ҳомийларини чақиргач, ўз бошидан ўтганларни шеърӣй шаклда қўшиқ қилиб қуйлайди. Шомон термаларида шомон ўзининг асосан чилтонлар, парилар каби руҳлар талаби билан доира олганлигини, шу касб билан шуғулланмаса, унга ҳаёт йўқлигини тасвирлайди:

Ён ёқамга қарасам,
 Ини, оғам оқ доира.
 Камранғанға қароғим,
 Қаронғуда чироғим,
 Жону дилим оқ доира.
 Йўлда юрсам йўлдошим,
 Уйда бўлса ҳамроҳим,
 Онам бўлган оқ доира.
 Сағир болам боқишди,
 Чироғимди ёқишди,
 Азобимди тортишди,
 Жону дилим оқ доира.
 Етмасимга енг бўлди,
 Бўлмасимга бўй бўлди.
 Отам бўлган оқ доира.
 Баъзи - баъзи жойлардан
 Қўзи пўстак тўшатди.
 Баъзи-баъзи жойлардан
 Қуйруқ бовур ошатди.
 Суйганимни кийдирди,
 Суяб отга миндирди.
 Отам бўлган оқ доира.
 Баъзи-баъзи жойлардан
 Коса-коса ёғ ичдим,
 Баъзи-баъзи жойлардан
 Созим тўлиб қон ичдим.
 Керагани тол қилдим,
 Оқ доирани жўл қилдим,
 Ойдин кўлни сел олди,
 Айтувли мардим жўғолди.
 Майдан кўлим сел олди,
 Баъзи-баъзи вақтларда
 Оқдайин оқ урдим.
 Ули йўлнинг тупроғи
 Шамол келмай суврилди.
 Қирқ чилтонга бой бердим,
 Ўпка билан юрагим,
 Олов ёқмай қоврилди.

Оқ доирани кўтариб,
 Юргилигим йўқ мени,
 Элу халққа оралаб,
 Келгилим йўқ мени.
 Оқ буғдойнинг патири,
 Келмас эдим бу ерга
 Кадрдонлар хотири.
 Бўсағамни баланд деб,
 Чикмас эдим эриниб.
 Олдимдаги ошимди
 Емас эдим керилиб.
 Уйдан чикмас ноз эдим,
 Оғзимни очмас бўз эдим.
 Оғизларим очирди,
 Шарм - ҳаё қочирди.
 Зангори бўлди ковушим,
 Белгили бўлди товушим.
 Ички бовим айғичок,
 Тишки бовим тенгачок.
 Бу лашкарди зарбидан
 Бахши бўлдим келинчак.

Шомонлар тасаввурича, оқ доира шомоннинг доимий ҳамроҳи, ретуалларни мана шу доира жўрлигида ўтказди. Доира ҳомий руҳлар буйруғи билан қурбонлик қилинган товук, қўй, эчки қони билан қонланади. Доиранинг қоланганлиги учун ҳам қонга руҳлар унинг овозини эшитиши билан ҳозир бўлишадилар деб эътиқод қилинади. Матнда шомон келинчак пайтида чилтонлар, парилар лашкари зарбидан доирага ҳамроҳ бўлганлигини, доира беморларни даволашда унга мададкорлиги, унинг ризқини топиб олишида кўмакчилиги, ҳам отаси, ҳам онаси ўрнида хизмат қилаётганлиги айтилади. Шомонлик эътиқодида бўлғуси шомон руҳлар томонидан танланади.²⁹ Илоҳий кучлар томонидан танланган кишигина шомонлик касбини эгаллаб, шомон доирасини қўлга киритади. Бир қарашда доиранинг қасноғи толдан, доира “жўл” қилинганлиги оддий тасвир сингари туюлади, аммо бахши доира образини рамзий маънода қўллаганлигини ҳам илғаб олиш қийин эмас. Шомон термасида оқ доиранинг шомонни суяб отга миндириши, суйганини кийдириши каби мотивлар берилишининг ўзиёқ оқ доиранинг ҳомий руҳларнинг рамзий образи эканлиги³⁰ ни кўрсатиб турибди.

Матнда шомоннинг эл ичида танилишидан тортиб, бахши томонидан “ули йўл” катта йўлнинг тупроғини сел олганда, майдон қўлларни сел олган пайтда қирқ чилтонга бой берилиши баён этилади. Демак, бахшининг нигоҳида бутун борлиқ чилтонлар томонидан махв этилган ва бахши шомонликни қўлга киритгач, ҳаммаси қайтарилган. Ғайри табиий кучлар олдида инсон фарзандлари ожизлик қилади, деган тасаввур натижасида бахши доирани (ҳомийларини) отаси – онаси ва оға-иниларидан устун қўйиб, “отам, онам бўлган оқ доира” деб тарифлайди.

Шомон термасида нафақат доиранинг қўлга критилиши сабаблари, балки шомоннинг бошидан ўтган кечинмалари, азоб – укубатлари, шомонлик дардига чалинганлиги ва фақат ҳомий руҳлар буйруғини бажариб, шомонлик касбини эгаллаганлиги-ю соғайиб, обрў топиб кетганлиги ифодаланади. Шомон термалари шомон маросимларининг бошланғич қисмида тингловчиларни ишонтириш, уларда магик амалларга ишонч ҳиссини уйғотиш мақсадида ижро қилинади. Шомон термаларида ҳомий руҳлар лашкарининг шомонни бошқариб

²⁹ Харитонов В.И. «Избранные духов», «преемники колдунов», «посвященные учителями»: обретение маги́ко-мистических свойств, знаний, навыков// Этнографическая обозрения. 1997, №5.-С.16.

³⁰ Потапов Л.П. Шаманский бубен-уникальный памятник духовной культуры тюркских народов Алтая // Этнографическая обозрения. 1997, №4. –С.25

туриши, шомоннинг ризқ-насибасини белгилаши, шомонни бало-ю офатлардан асраши, шомонни эл орасида мавқеини ошириши каби мотивлар турли поэтик бўёқлар билан берилади. Юқоридаги терма матнида:

Оқ буғдойнинг патири,
Келмас эдим бу ерга
Қадрдонлар хотири.
Бўсағамни баланд деб,
Чикмас эдим эриниб.
Олдимдаги ошимди
Емас эдим керилиб.
Уйдан чикмас ноз эдим,
Оғзимни очмас бўз эдим.
Оғизларим очирди,
Шарм - ҳаё кочирди.
Зангори бўлди ковушим,
Белгили бўлди товушим.

Юқоридаги сатрларда бахшининг оддий шахс сифатидаги ҳаётий фаолиятидан эл орасида таниқли бахши даражасига кўтарилишигача бўлган саргузаштлари “белгили бўлди товушим”, “зангори бўлди кавушим” каби иборалар воситасида ифодаланган. Шомон термаларида баён қилинадиган барча воқеалар қаҳрамони айтувчининг ўзи-шомон. Воқеаларнинг ривожини ҳомий руҳлар-лашкарлар, чилтонлар, момолар, боболар(марҳумларнинг руҳлари, арвоҳлар)нинг мифологик ҳомийлиги воситасида амалга оширилади. Таҳлил қилинаётган шомон термасида ҳам айтувчининг кечинмалари айтувчи атрофида руҳлар таъсирида содир бўлган ғаройиб воқеалар сифатида талқин қилинади.

Оқ буғдойнинг патири,
Келмас эдим бу ерга
Қадрдонлар хотири.

Келтирилган мазкур жумлаларда “оқ буғдойнинг патири” гуёки тасодифан қўлланилган иборага ўхшайди, бироқ шомон термасида мазкур ибора қадимги аجدодларимизнинг ҳосилдорлик культлари билан боғлиқ мифологик қарашлари натижасида майдонга келган магик қасамнинг поэтик талқини бўлса, “қадрдонлар хотири” эса, аجدодлар култи³¹ билан алоқадор мифологик тасаввурларнинг шомоний эътиқодга сингишидан дарак берувчи бадиий талқиндир.

Демак, шомон термалари шомон маросимларида ижро этилиш ўрнига, шомон маросимлари асос матнидаги ўринлашувига, ижро усулига, тингловчида магик амалларга ва илоҳий воқеиликка ишонч уйғотиш руҳининг етакчилиги қилиши, қўлланган поэтик воситалар семантикасида қадимги культлар билан боғлиқ мифологик тасаввурларнинг мужассамлиги муҳим аҳамиятга эга.

Шомон маросимлари фольклорининг асосий жанрларини икки асосий типга ажратиш мумкин. Булар: а) *шомон маросимлари учун муштарақ бўлган воқеий магик жанрлар: шомон йўқловлари, шомон чорловлари, шомон термалари*; б) *бевосита беморни даволаш жараёнида ижро этиладиган жанрлар*. Биз юқорида кўриб ўтган жанрлар шомон маросимлари фольклорининг биринчи типига мансуб жанрлардир. Шомон маросимлари фольклорининг иккинчи типига *гулафшон, бадик, кўч-кўч, афсун, авраш, ёйиш, боғлаш* сингари беморларни дарддан халос этишда шомон томонидан ижро этиладиган жанрлар мансубдир.

Гулафшон - шомон маросимлари фольклорининг мустақил жанри бўлиб, кишиларнинг баданларига тошмалар тошганда ёвуз руҳлар таъсири деб талқин қилинадиган тошмани ҳайдаш, бошқа объектга кўчириш мақсадида махсус тайёргарликдан ўтган, шомонлик касби билан шуғулланувчи, шомон томонидан ижро этилади. Гулафшон ижросида доира жўрлиги

³¹ Симаков Г.Н. Магия плородия в культе ловчихптиц в Средней Азии// Этнографическая обозрения. 1998, № 4. –С. 54.

ҳар доим ҳам кузатилмайди. Ҳозирги пайтда ўзбек шомонлари гулафшон жанрини ижро этишда беморга тўрт метр чит мато ёпиб, бемор устидан қовурмоч бугдой³² доналарини сочиб, тол хивич ёки шомон қамчиси билан беморни савалайдилар. Савалаш гулафшон айтими ритмига хос бир маромда бажарилади. Бугдой сочиш ҳар сафар шомон томонидан гулафшон матнининг айтиб тугатилгач бемор устига сочилиб туради. Маросим тугагач, бемор устидан сочилган бугдой сипирилиб олиб товукка берилади. Гулафшон маросими уч ҳафта чоршанба кунлари супра ёйилиб, момолар ва хомий руҳлар учун чироқ ёқилиб, сурпага ун кўйилиб, ўн битта бўғирсоқни сурпа устига кўйиб бемор бокилади. Гулафшон сўз ва ҳаракат магиясининг уйғунлигида майдонга келган магик маросим фольклори жанридир. Таниқли фольклоршунос Б.И.Саримсоқов ўзининг «Маросим фольклори» номли тадқиқотида гулафшоннинг жанр табиати борасида дастлабки мулоҳазаларни баён қилган эди. Биз қўлимиздаги ўзбек шомонлари оғзидан ёзиб олинган гулафшон матнлари асосида профессор Б.И.Саримсоқов мулоҳазаларига таянган ҳолда гулафшон жанрининг ўзига хосликлари борасидаги назарий қарашларни тўлдирмоқчимиз.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти қошидаги Ҳоди Зариф номидаги фольклор архивида сақланаётган, 1957 йилда Музаяна Алавия томонидан Чироқчилик Қирмиз момодан ёзиб олинган гулафшон матни эътибор қилайлик:

Гулафшоним ёр-ёр
Зарафшоним ёр-ёр,
Гулафшон сувда ўтди.
Зарафшон эчки минди.
Гулафшон чиқарган
Ҳар муродга жетди.
Қовурмочим қовурдим,
Қаврилиб кетгин гулафшон.
Шипиргини шипирдим,
Шипирилиб кетдим гулафшон.
Бурда гўшинг қовурдим,
Қоврилиб кетгин гулафшон.
Арпаларни сомонидай,
Соврилиб кетгин гулафшон.
А, қизғалдоқдай қизариб-а,
Қизариб чиққин гулафшоним.
Бойчечакдай сарғайиб,
Жўлға тушгин гулафшоним³³.

Хатирчилик шомон - Жангил бахши Аҳмедовадан 2006 йилнинг апрель ойида биз томонимиздан ёзиб олинган гулафшон матнида «Гулафшон отингни қилдим, Гулафшон шартингни қилдим», «Қонсираган қоссобга кўч», «Тазардаки³⁴ қамишга кўч» каби гулафшоннинг кўчиш манзили ҳам кўрсатилиб, шомон томонидан гулафшон бошқа манзилга йўлланади. Бундан ташқари, Хатирчида истиқомат қилаётган шомонлар: Жангил бахши, Нозбуви бахши, Дилбар бахшилар репертуаридаги гулафшон жанрига мансуб матнлар таҳлили шуни кўрсатадики, гулафшон бахши талқинида жонли мавжудот, ёвуз руҳ сифатида тасаввур қилинади. Шомоннинг гулафшонга қарата айтган гулафшон кўшиғи ижросидан сўнг гулафшон бошқа жойга кўчади деб тушунилади. Аксарият ўзбек шомонлари гулафшон кўшиклари матнида «кўчмасанг сенга лаънат, кўчирмасам менга лаънат», «Кўч бадбахт ўйнаб кўч» каби хитоблар етакчилик қилади. Хуллас, гулафшон шомон маросимлари фольклорининг мустақил жанри бўлиб, баданига тошма тошганда, яра чиққан беморларни

³² Қоврилган бугдой.

³³ Ҳоди Зариф номидаги фольклор архиви. Инв. №1315/II.

³⁴ Тазар- Хатирчи шевасида сизор сув учун махсус қазилган дринаж, катта ариқ.

даволаш жараёнида шомон томонидан кўшиқ тарзида ҳиргойи қилиб ижро этиладиган, шеърӣй шаклдаги магик айтимдир. Ўзбек шомонлари гулафшон айтами айтилиб бемор савалангач, шифо топади деб эътиқод қилишади. Шомоннинг бемор танасига қамчи уриши барча туркий қавмлар шомонлари амалиётида учрайди.³⁵

Кўч-кўчлар. Ўзбек шомон маросимлари фольклорида шомонларнинг беморларни даволаш жараёнида ижро этиладиган магик айтимларидан бири кўч-кўчлар бўлиб, бу жанрдаги айтимлар ақлдан озган, кечаси бослиқиб чиқадиган ва бошқа турли шомон касалликларини даволашда ижро этилади. Кўч-кўчларда шомоннинг хитоблари Морту, Симён(пари), арвоҳ каби демонологик персонажларга қаратилади. Бу жанрдаги айтимларда асосан, ёвуз руҳларни бошқа манзилга бошлаш, бемор танасини тарк этишга мажбурлаш мотивлари етакчилик қилади. Кўч-кўчларнинг ўзига хос белгиларидан яна бири шундаки, бундай айтимлар доира жўрлигида, кўшиқ тарзида ҳиргойи қилиниб, кўчирик маросимларидагина ижро этилади. Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, кўч-кўч хитоби асосан ёвуз руҳларни ҳайдашга қаратилганлиги учун бўлса керак шомонларнинг гулафшон матнида ҳам магик қайтариқлар сифатида учрайди. Бироқ кўчирик маросимида шомон оғир дардга чалинган беморнинг танасига ўрнашиб олган ёвуз руҳларни ҳайдайди. Кўч-кўч қайтариғи асли кўчирик маросими матнларига хос бўлиб, кейинчалик гулафшон матнида синдирилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки, шомонлик эътиқодида ёвуз руҳлар таъсиридаги дардларнинг ибтидоси руҳий касалликдир. Тери касаллиги бизнингча, руҳий хасталикка нисбатан анча кейин аниқланган. Негаки, шомон дастлаб руҳи хасталанади, кейин ёвуз руҳларни махсус афсунлар ёрдамида бартараф этгандан сўнггина ўзи ҳам магик табобат билан шуғуллана бошлайди. Шомонийлик эътиқодининг ёйилиши натижасида шомоний магик айтимлар ҳар қандай дардни даволаши мумкин деган тасаввур келиб чиққан. Айти шундай тасаввуралардан бири тери касаллигини сўз сеҳри орқали даволашга ишонишдир. Бу ишонч гулафшон жанрининг майдонга келишига сабаб бўлган. Кўч-кўчлар мана шу жиҳатдан гулафшон жанридан анча илгари пайдо бўлган магик айтимлардир.

Қанқиллаган қарғага,
Сўлқиллаган сўнага,
Ҳайда бадбахт ўйнай кўч.
Кучли десанг туяга,
Сутли десанг бияга
Ҳайда бадбахт ўйнай кўч.
Очилмаган букчага,
Жиртилмаган парчага,
Қўй бошлаган саркага,
Бойнинг қизи эркага
Ҳайда бадбахт ўйнай кўч.

Юқоридаги матндан кўриниб турибдики, кўч-кўчларда аллетирация санъати етакчилик қилади. Бундан ташқари бу жанрдаги айтимларнинг бадииятида «наrsa»-ёвуз руҳ йўлланадиган янги манзил: ёмон хулқли кишилар, кекса кишилар, эри ўлиб тул қолган аёллар, сўна-кана, қарға, қабр, сув кабилардан иборат бўлади. Халқ қарашларида ёвуз руҳлар кишиларнинг нопоклигидан, нопок жойлардан, қабристондан, ўлик чиққан хонадондан (ўликнинг оғири тушади деб қаралади), сув ҳавзаларидан ва киши қадами кам тегадиган жойлар, харобалар, чангалзорлардан тегади. Бахши кўчирик қилиб, кўч-кўч кўшиғи воситасида ёвуз руҳларни ўз манзилларига ҳайдайди. Ёвуз руҳлар йўлланадиган манзиллар парилар, марту, чилтон, арвоҳлар яшайдиган маконлар бўлиб, ижрочи уларни ўзларининг маконига боришга ундайди. Кўч-кўчлар матнида руҳларга мурожаат қилиш мотиви шомон маросимлар фольклорининг бошқа жанрларидаги сингари қайд этилса-да, бунда бу мурожаат

³⁵ Басилов В.Н. Исломированное шаманство народов Средней Азии и Казахстана. АДД. Москва, 1991. -С.17; Новиков Е. С. Семиотические функции голоса в фольклоре и верованиях народов Сибири // Фольклор и мифология Востока в сравнительно –типологическом освещении. Москва, Наследие, 1999. –С. 217-235.

ёвуз рухларни кўрқитиш, уларга пўписа қилиш кайфиятининг етакчилик қилиши билан ажралиб туради, шунингдек ёвуз рухлар бахшининг рақиби сифатида талқин қилинади. Кўч-кўчлар ижроси тугагач, кўчириқ маросими ҳам якунланади. Бахши доирасини тўнтариб, «Бор Муҳаммад саловат, ҳаммага жовсин раҳмат», деб олқиш айтилади ва омин қилинади. Аксарият эл устида юрган бахшилар кўчирмадан кейин беморни эртаси куни қамчилаб қоқди.

Аврашлар. Шомон маросимлари фольклорининг асосий жанрларидан яна бири аврашлар бўлиб, бу жанрдаги айтимлар кишиларни илон, чаён, қорақурт кабилар чаққанда ижро қилинади. Аврашлар семантикаси ва ижро ўрнига кўра иккига бўлинади. 1. Боғлаш. 2. Ёзиш.

Боғлаш-заҳарли ҳашорат ёки мавжудотнинг заҳрини киши танасида тарқалиб кетишини олдини олиш мақсадида ижро этилади. Масалан, Жиззах вилояти Фориш туманида илон чаққанда авраш касби билан шуғулланувчи Юсуф отадан фольклоршунос Б.Саримсоқов 1980 йилда ёзиб олган авраш матнининг биринчи қисми боғлаш бўлиб, унда авровчи илоннинг заҳрини ўзи ҳали беморни ёнига яқинлашмасданок узоқ масофадан боғлаши қайд этилади:

«Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим! Иннаҳум якудука кайда ваакуду кайда, камахлил кафиринуа амлиҳум ривойда!

Бастам, бастам мори бастам, зибойи ғундайи гаждум баҳаққи Сулаймон пайғамбар дами билан куф чик! Бад кардам, бад кардам. Бастам, бастам, бастам».

Боғлаш авровчи киши томонидан бемор танасидаги илон ёки чаён заҳрини сўз магиси воситасида ушлаб туриш учун ижро қилинади. Авровчилик касби билан ҳамма ҳам шуғулланавермайди. Шомонлик эътиқодига кўра, авровчилик уруғ сурадиган илоҳий касбдир. Авровчи беморнинг ёнига етиб келгач, Ёзиш матнини ижро қилади. Ёзишда бемор танасидаги заҳар чиқариб юборилиши кўзда тутилади:

«Бисмиллоҳир раҳмонир роҳим!» дейилиб, «Қуръон»дан «Фотиҳа» сураси бир дам ичида ўн марта ўқитлади. Кейин «Айрон, тайрон, қирқ бошлиқ, қирқ кўзлик сарик илон, бақага туш, бақадан дарёга туш. Баҳаққи Сулаймон дами билан куф чик!»-дейилади. Кейин «Отатурака бужур саройи, бу банди, бужур банди, ғунда макр, чол-чалака, муллака, зиволака алакони бисмиллоҳи муҳр учун, кулли қуръон юз учун, баҳаққи Сулаймон дами билан куф чик!» шундан кейин «Ёсин» сураси овоз чиқариб ўқилади.³⁶ Аврашларнинг бошқа бир кўриниши қорақурт чаққанда ижро қилинади. Илон ёки чаён чаққанда ижро этиладиган авраш билан қорақурт чаққанда ижро этиладиган аврашнинг ўзига хос тафавутлари мавжуд. Қорақурт чаққанда атиладиган аврашга эътибор қаратайлик.

1. Боғлаш қисми:

«Бисмиллоҳир раҳмонир роҳим! Иннаҳума якудуна кайда ваакуду кайда камахлил кафируна амҳилиҳум ривойда! Бастам, бастам, бори бастам, забойи ғундаи гаждун баҳаққи Сулаймон дами билан куф чик!!! Бад кардам, бад кардам, бадкардам. Бастам, бастам, бастам!»

2. Ёзиш: Бунда аввал «Фотиҳа» сураси дам етгунча (7-8-10 марта) ўқилади. Кейин: «Алланг-алланг олакурт, бағри қора қорақурт, қорақурт деган сенмисан, чодирингни бузайин, тирковингни бузайин, баҳаққи Сулаймон дам билан куф чик!!!» шундан сўнг «Отатурака бужур саройи, бу банди, бужур банди, ғунда макр, чол-чалака, муллака, зиволака, алакони бисмиллоҳи муҳр учун, кулли қуръон юз учун, Ба ҳаққи Сулаймон дами билан куф чик!!!» «Акканг, дакканг, зиволаканг» (дам етгунча такрорланаверади). Шундан сўнг «Ёсин» сураси бир нафасда ўқилади.

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, аврашлар матнида ўзбек тили луғат таркибида мавжуд бўлмаган ёки маъноси эскирган, ҳозирда истеъмолда бўлмаган, мазмуни тушунарсиз сўзлар ҳам учрайди. Аврашларнинг ўзига хос жиҳатларидан бири ҳам матнда мазмуни мавҳум сўзларнинг тингловчи тасаввурида магик моҳият касб этиш мақсадида

³⁶ ЎзРФА Х. Зариф номидаги фольклор архиви. Инв.№1780/1.

қўлланилишидир. Аврашлар тузилиши жиҳатидан боғлаш ва ёзишдан ташкил топса-да, бу типдаги айтимларнинг ёзиш қисми беморнинг аҳволи, фалокатнинг бартараф бўлиш даражасига кўра, бир неча босқичлардан иборат бўлиши мумкин.

Мундоқ караганда аврашлар ислом мифологияси матнларидан иборатга, шомонлик эътиқодига мансуб бўлмагандай туюлади. Шу ўринда бир нарсани эслатиб ўтмоғимиз лозим. Марказий Осиёнинг араблар томонидан махв этилиши, Ўрта Осиёлик бошқа халқлар сингари ўзбекларни ҳам ислом эътиқодини қабул қилиши натижасида ўзбек шомонлари айтимлари таркибида ислом мифологиясига доир айтимлар, «Қуръон» сураларидан фойдаланиш амалиёти ҳам шаклланган. Бироқ, юқоридаги матнда «қорақурт деган сенмисан», «чодирингни бузайин, тирковингни бузайин», «баҳаққи Сулаймон дам билан куф чиқ!» каби ундалмаларнинг ўзиёқ бундай айтимлар шомонлик эътиқоди натижасида юзага келган, шомон маросимлари фольклори жанрларидан бири эканлигини кўрсатиб турибди.

Хуллас, аврашлар магик маросимлар фольклорининг мустақил жанри бўлиб, кишиларни илон, чаён, қорақурт каби заҳарли мавжудотлар чакқанда ижро қилинади. Аврашларнинг фольклор жанри сифатидаги ўзига хос белгилари қуйидагиларда кўринади:

1. Аврашлар фақат бирор кишини илон қора қурт, чаён чакқанда ижро этилади.
2. Авраш ижрочилари-авровчилар махсус тайёргарликдан ўтган, ажодларида авровчи бўлиб бу касб унга мерос сифатида қолган кишилар бўлиб, илоҳий қудратли шомонлар сифатида талкин этилади.
3. Аврашлар тузилиши жиҳатидан икки қисмдан иборат бўлади. Аврашнинг биринчи қисми, илон ёки чаён чакқанда заҳарни тарқаб кетишини олдини олиш мақсадида ижро қилинадиган боғлаш қисми бўлиб, авровчининг фалокат ҳақидаги хабарни эшитиши биланок ижро қилинади. Аврашнинг иккинчи ёзиш қисми эса, авровчи тамонидан беморнинг танасидаги заҳарни чиқариб юбориш мақсадида, беморни ёнида ижро этилади.
4. Аврашлар матнида мазмуни тушунарсиз сўзлар учрайди. Бундай сўзларнинг мазмуни мавҳумлиги тингловчида магияга ишончнинг ошишини таъминлайди.
5. Аврашлар ижро усулининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Фольклорнинг ҳеч бир жанри ижросида айтувчининг бир нафасда бир неча сўз, ибора ёки бутун матнини ижро қилиши кузатилмайди. Аврашларда эса сўз, ибора ёки аврашнинг бутун матни бир нафасда ижро этилиши талаб этилади.
6. Аврашлар манти бадииятида руҳларнинг мавжудлигига ишониш мотиви етакчилик қилади.

Хуллас, ўзбек шомон маросимлари фольклори шамонийлик эътиқодига ишонган, руҳларнинг мавжудлиги, кишиларга даҳл қилиши каби мифологик тасаввурларга ишонган кишилар томонидан ўтказиладиган магик маросимларнинг вербал қисмидир. Ўзбек шомон маросимларининг асосий жанрлар таркибини ойдинлаштиришда шомон маросимлари жараёнида ижро этиладиган фольклор жанрларини икки асосий қисмга бўлиб ўрганиш лозим. Булар: **а) шомон маросимлари учун муштарак бўлган воқеий магик жанрлар:** *шомон йўқловлари, шомон чорловлари, шомон термалари; б) бевосита беморни даволаш жараёнида ижро этиладиган жанрлар:* *гулафшон, кўч-кўч, афсун, афраш, бадик*. Биз юқорида шомон маросимлари фольклорининг ҳар икки типига мансуб жанрларнинг табиатини очиб бришга интилдик.

Шомон маросимлари учун муштарак бўлган воқеи жанрлар: шомон афсоналари, шомон йўқловлари, шомон чорловлари, шомон термалари бўлиб шомонларнинг аксарият маросимларида ижро этилади.

Бевосита беморларни даволашда ижро этиладиган жанрлар: гулафшон, бадик, кўч-кўч, афсун, аврашлардан иборат.